

İSLÂM VERGİ HUKUKUNUN ORTAYA ÇIKIŞI

Dr. *Salih TUĞ*

İslâm Araştırmaları Enstitüsü
Edebiyat Fakültesi
İstanbul Üniversitesi

I — Tarihte vergi vak'ası

Tarihin kaydedebildiği insan cemiyetlerinde bugünkü modern mânâda ve vasıfta olmasa bile vergi müessesesine diğer bir deyişle vergi vâkiasına rastlanmaktadır. Çeşitli isimler ve şekiller altında Babil'lilerde, Pers'lerde, Arab Yarımadasında, Mısır'da, Yunanistanda, Roma ve Bizans'ta, Çin'de bu müessesenin izlerine tesadüf edilebilmektedir.

Vergi Amme menfaatinin ve işlerinin mevzu bahis olduğu hususlarda fertlere yüklenen mükellefiyetler şeklinde tarif edildiğine göre, tarihte umumiyetle üç görünüşte mütalea edilebilir:

1. Hizmet - emek yoluyla tediye olunan vergiler,
2. Aynî tediyelerin yapıldığı vergiler,
3. Nakdî tediyelerin yapıldığı vergiler.

Birincide bir kişinin yapamayacağı işler için cemiyet fertleri bir araya gelir, emeklerini birleştirir ve cemiyet için lüzumlu ve zarurî olan işleri başarırlar. Meselâ, su setleri ve kanalları gibi...

İkinci görünüşte vergi, cemiyet otoritelerince aynî olarak toplanmakta ve umuma ait işler bunlarla görülmektedir.

Üçüncü görünüşte ise vergiler nakden tediye edilmekte, fert nakdî bir mükellefiyet altına girmektedir.

Tarihte biz bu seyri net ve kat'î hudutlarla birbirinden ayıramayız. Ancak şunu söyleyebiliriz ki cemiyetin iktisadî seviyesi ve malî tekâmülü bu üç tip vergiden birinin tahakkuk etmesine âmil olmaktadır. Şu kadarı var ki, bu üç tip vergi, ehemmiyet bakımından değişik nisbetlerde ekseriya bir arada mevcut bulunmaktadırlar.

Daha ileriki devirlere ait bazı cemiyetlerde de vergi, meselâ Atina ve Roma devletlerinde olduğu gibi, bazı sınıflar arasında mevcut belirli farklardan birini teşkil ederdi. Derebeyleri ve asiller, efendiler vergiden muaf imtiyazlı kütleyi teşkil ederlerdi.

Roma devletinde cizye dediğimiz baş vergisi tâbî devletlerden alınan «tribut» denilen ve bizim haraç kelimesiyle karşılayabileceğimiz fakat İslâm'daki «Haraç» ile alâkası bulunmayan vergi, keza madden ocaklarından, ticarî emteadan alınan vergiler miras vergisi gibi muhtelif devlet gelirlerini teşkil eden vergilere rastlamaktayız. Ancak bu devlette ve keza Atina devletinde hiç bir devirde servet ve gelir üzerinden alınan bir vergiye rastlanamaz. Eski medeniyetlerin kaynaştığı muhit olan Akdeniz ve Orta Şark havzasında, hayatiyet kazanmış cemiyetlerde rastlanan dinî mânâda her ne kadar ilâha sunulan şeyler, hediyeler görünüşünde ise de siyasî mânâsında vergiden ibaret olan aşağı yukarı mezkûr bütün cemiyetlerde bir vergi vardır ki bu da «öşür» dediğimiz onda birden ibaret olan vergidir. İbranilerde Kral mısır tarlaları, bağlar ve sürülerden 1/10 ayırır ve bunu dinî gayelerde sarfetmek üzere tahsil ederdi. En eski dinî kurallar da mahsulün 1/10 unu ilâhlara, mâbede terkedilmekte, onlara verilmektedir. Hattâ bazı cemiyetlerde devlet başkanları harplerde elde edilen ganimetlerin 1/10 unu ilâhlara ayırır, onlara tahsis ederlerdi. Bu tamamen dinî vergilerin bazıları Ahdi Atik gibi dinî mukaddes kitaplarda da yer almış ve hattâ kanunlara da geçmiştir. Bizans İmparatorları siyasî sıfatları yanında aynı zamanda en yüksek dinî reis vasfını da taşıdıklarından eyaletler için tahakkuk ettirilen bazı vergilere bu devirde dinî bir vasıf da izafe ettirmiş bulunuyorlardı.

II — Arab yarımadasında durum

Sair komşu memleketlerinde olduğu gibi Arab Yarımadasında da İslâm'dan evvel muhtelif vergi nevelerine rastlamakta ve vergi olarak tavsif edebileceğimiz muhtelif tezahürleri müşahede etmekteyiz.

Arab Yarımadası hakikatte, zannedildiği gibi metrûk çöller diyarı değil Roma, Bizans, İran ve Habesistan gibi büyük devletlerle daimî sıkı temas halinde bulunan bir ülkeydi. Filvaki bu civar devlet ve imparatorluklarda veya daha eski devirlerde Akdeniz havzası devletlerinde rastlanan vergi neveleri Yarımada'da müşahede edilmektedir ki bunlardan bir kısmı az sonra da belirteceğimiz gibi bu komşularla ticarî münasebetler neticesi buralara da girmiş ve tatbik edilmiştir.

a) *Adaklar:*

Verginin ilk primitif şekillerinden biri olarak mâbedlere dinî ve ilâhî gayelerle sunulan adaklar, Yarımada'da gayet yaygın bir şekildeydi. Bunların en tipik bir misalini Mekke şehrinde görmekteyiz ki bugün zezem kuyusu diye anılan yere Tanrı ve putlara sunulan kıymetli eşyalar bırakılır ve hattâ yabancı kralların bile hediyelerde buldukları bu eşyalar, şehrin ve Kâ'be'nin mukaddesatını tehdit eden tehlikelere karşı zaman zaman kullanılırdı. Ayrıca her kabilenin kendine mahsus putuna sunulan adakları da mahalli mahsusunda kabile patrimuanı olarak muhafaza olunurdu.

b) *Panayır Öşrü:*

Dinî gayelerin dışında Yarımada'da periodik olarak devamlı ve muntazaman kurulan pazarlarda organizatörlerin bu pazara getirilen mallardan tahsil ettikleri öşür diye anılan bir vergi vardır ki organizasyonunu üzerine alan kabile veya bölge şefleri bunu tahsil ederler ve teşkilât işlerinde harcarlardı. Bunlar bir nevi pazar ve panayır muamele vergisidir ki Romalılar buna «Centesima rerum venalium» derlerdi.

c) *Gümrük Öşrü:*

Arap Yarımada'sının muhtelif limanlarına yabancı diyarlardan getirilen ticarî emtea üzerinden de yine mahallî şefler ayrıca öşür vergisi tahsil ederlerdi. Bunlardan bir kısmı mütekabiliyet esaslarına mebnî beynelmilel muahedelere de istinat etmektedir. Mese-lâ Hızr. Peygamberin büyük dedesi Hâşim'in Bizanslılarla takriben 468 yıllarında akdetmiş olduğu ticarî anlaşmalar neticesi bu vergi mevzu bahis olmaktadır ki mütekabiliyet esasına istinat ediyordu. Roma ve Bizanslıların aynı mahiyette olan ve Portoria ve Telonea dedikleri gümrük vergileri mahiyetindedir.

d) *Haraç (Tribut):*

Yarımada'da İslâmdan evvel mağlûp devletin galibe ödediği bir vergiye de rastlamaktayız; biz bunun misalini Suriye'de müesses ve Bizansın himayesinde yaşayan Duc'umluların Gassânî'leri mağlûb etmeleri üzerine onlardan «harâç» ismi altında bir vergi almalarında görmekteyiz ki Romalılarda tanınmış olan «tribut» vergisine benzer.

III — İslâmın ortaya çıktığı mühitte vergi izleri

İslâmın ortaya çıktığı bir muhit olan ve ona beşik vazifesi gören Mekke şehir - devletinin iktisadî ve malî seviye ve durumunu belirtmemiz İslâm vergi hukukunun menşei ve ortaya çıkışını izah etme de kanaatimizce faydalı olacaktır.

Yarımada umumiyetle siyasî zaviyeden kabîle idarî sistemine dayanmakta merkezî bir otoriteye rastlanmamaktadır. Bu kabîle sisteminin neticesi Yarımada'da merkezî otoritenin tahsil ettiği vergi nevilerine tesadüf edilemez. Ancak arazi sahipleri mahsulün bir kısmını fakirlere dağıtırlar ve bir kısmını da ilâha tahsis ederler nihayet diğer bir kısmını da putlara adak olarak takdim ederlerdi. Bu arada Yarımada'da Mekke, San'a, Şihr, Debâ, Tâif, Teymâ gibi şehirlere rastlanmakta, bunların bir kısmı bizim Yunanistan ve sair bölgelerde görmeye alıştığımız cité - état'lar yapısına uygun bir varlık göstermektedirler. Bunlar arasında sahib olduğu siyasî, iktisadî, coğrafi v.s. vasıfları itibariyle en ziyade şehir - devlet yapısını nefsinde cem'etmiş olanı Mekke'dir. Bu şehrin Yarımada haricinde de şöhret yapmış olan «Kâbe» adlı mâbedine muhtelif devirlerde komşu devlet başkanlarından da adaklarda bulunanlar olmuştur. Yemen limanları ve Oman ile Bizans ve İran ülkeleri arasını bağlayan ticaret yolları hep Mekke'den geçerlerdi. Bu durum, şehrin beynelmilel sahada tanınmasına yol açmış ve gelişen Mekke ticareti neticesi külliyyetli servet Mekke ahalişi elinde toplanmıştı. Mekke'nin ticarî ve iktisadî seviyesini hayli yükselten en mühim âmil, mezkûr Hâşim'in Bizans, İran ve Habeşistan ile ticareti bütün bir yıl boyunca, yaz ve kış olmak üzere temin eden anlaşmaları (îlâf) olmuştur. Bütün bu diyarlardan getirilen ticarî emteadan Mekke'de 1/10 vergi alınırdı. Keza Mekke'nin hemen yakınında senede bir defa kurulan Ukâz panayırına Yarımada'nın çeşitli kabîlelerine mensup ve bunların temsilcileri mahiyetinde Arablar gelir ve bu panayırdaki ticarî muamelelerde bulunurlardı. Aynı mevsimde bu kabîlelerden gelenler, Mekke'de bir örneği bulunan kendi putlarını da ziyaret eder ve Kâ'be'ye adaklarını ve dinî takdimlerini bırakır, hacı vasfını elde ederek yine kendi kabîlelerine dönerlerdi. Bu hediyeler arz edildiği gibi Mekke şehir - devletinin patrimonu olarak muhafaza olunurdu, Mahallî tâbirle bu yoldan gelen gelirlere «Emvâl'ül - Muhaccere» denirdi.

a) *Mekke'de «öşür» tatbikatı:*

Daha Mekke'nin ilk sakinlerinden olan Amalika'luların buraya getirilen ticarî emteadan öşür vergisi aldığı ve bu vergiyi sonradan Curhum ve katûrâ kabilelerinin şimalden olsun cenubtan olsun şehre giren kervanların getirdiği ticarî emteadan tahsil ettiğini, bu âdeti devam ettirdiklerini görmekteyiz.

b) *Refâde vergisi:*

Daha sonraları Bizans İmparatorunun da yardımıyla iktidarı ele geçiren Peygamberin dedesinin büyük dedesi olan Kusayy ibn Kilâb tarafından girilen siyasî ıslâhat beyrinde, her sene bu şehir devletinin ahalisinden âmme hizmetlerinde sarfedilmek üzere bir verginin toplandığını görüyoruz. Refâde ismi ile anılan bu vergi esas olarak aynî ise de, mükellef bunu nakden de tediye edebilirdi.

Mekke şehrinde keza yine Kusayy tarafından ihdas edilen Nedve ve Meşûre adlı parlamenter ve istişarî mahiyette iki meclis vardı ki bunlar için hususî binalar dahi mevcut bulunmaktaydı. Bütün bunlara rağmen Mekke'de asla monarşik bir idare gözükmez; merkezî otorite dağınıktır. Devlet fonksiyonları muhtelif aileler arasında taksim edilmiş bulunmakta, kanun teşri' etme gayet zor olup senelerden beri tatbik edilmekte olan örf ve âdet hukuku yegâne otorite olarak gözükmektedir.

Mekke şehir - devletinde hiçbir arazi vergisine rastlamıyorsak bunun sebebi şehir - devletin «h a r a m» hudutları dahilinde ziraat etme yasağında bulabiliriz; bu haram hudutları, dinî zaviyeden mukaddes mahiyette olup, siyasî yönden ise devletin hudutlarını tayin etmektedir. Ayrıca bugünkü araştırmalar, şehrin aşağı şehir (mesfele = astu), ve yukarı şehir (ma'lât = polis) şeklinde ikiye ayrıldığını göstermektedir. İşte bu şehrin tam ortasında bulunan ve Kâ'be denen mahalde herbir kabilenin putunu temsil eden adedi 360 a varan örnek = temsilei putlar bulunuyordu ki bunlar, Amr ibn Luhayy el - Huzâî tarafından ilk defa Kâ'beye getirilmeye başlanmıştır. Ondan evvel Mekke'de sadece putsuz Kâ'be mabedi vardı ki bu hale göre, Mekke'ye putperestliği sokan bu zattır.

İşte İslâmın ortaya çıktığı ve geliştiği bir yer olan ve İslâmî inanışta mühim bir yer işgal eden Mekke şehir - devletinin siyasî ve iktisadî yönden durumu bu merkezdeydi.

IV — İslâmda verginin doğuşu

İslâmda vergi mükellefleri bakımından düşünüp vergileri iki ayrı ve büyük grup altında toplayacağız.

- A. Müslümanlardan alınan vergiler,
- B. Gayri Müslimlerden tahsil edilen vergiler.

A. İlk mükellef grubunu teşkil eden Müslümanlardan alınan vergiler tarihî yönden tetkik edilirlerse iki safhadan geçerek hakikî son merhalesine ulaşmış bulunmaktadır:

1. Mekke safhası:

Birinci safha İslâm dininin ilk defa intişara başlamış bulunduğu Mekke safhasıdır ki daha sonraları yani Hicretten itibaren Medinede henüz İslâm devletinin kurulmadığı ve hattâ İslâm devleti diye bir şeyin henüz mevzu bahis olmadığı, sadece bir Peygambere bağlı, mutî dinine teslim olmuş, devlet teşkilâtı ve devlet mahiyetinden mahrum bir camianın mevzu bahis olduğu bir devredir. Bu vasıftaki mezkûr camia az evvel esaslarını belirttiğimiz Mekke şehir - devleti içinde tamamen kendi inandığı kaidelere tâbî oluyor ve ekseriya da kendilerinininki ile çatıştığı takdirde Mekke devletinin kanunlarıyla kendini bağlı addetmiyordu. Tâbî oldukları kanunlar ve hukukî manzume tamamen, 1) nazil olan âyetler ve 2) Peygamberin sözleri, hareketleri ve takririnden ibaretti.

İşte hukuk tarihi yönünden Mekke'de nâzil olan âyetler ve Peygamberin tatbikatını, sözlerini tetkik ettiğimizde, İslâm hukukunu ve dolayısıyla vergi hukukunun da kaynağını teşkil eden bu hukukî manzumelerde, İslâmın doğuşu bakımından daha henüz erken bir çağ olan bu devrede bile vergi hukukuna, vergi meselelerine dair bazı izler bulabilmekteyiz. Hicretten sonra Medinede İslâm devletinin Müslüman tebaadan tahsil ettiği zekât vergisi, nafaka, sadaka, hak, ve yine zekât isimleri altında Mekke'de tanınmaktaydı. Ancak daha sonraki safhada zuhur eden, devlet otoritesinden, müeyyideden ve vergi teşkilâtından mahrum bulunulan bu sırada ilk haliyle, bu verginin mahiyeti, dinî, sırf Allahın âyet olarak vaz'ettiği bir yardım, bir fedakârlık, bir hediye ve fakirlere elde edilen mahsulden verilen bir malî mükellefiyet şeklindedir.

2. Medine Safhası:

Mükellef grubu olarak Müslümanlardan tahsil olunan vergilerin tarihî yönden tetkiki ikinci olarak Hicretten sonraya ait Medine safhasında bahis konusu olmaktadır. Hicretin ilk yılında Hızr. Peygamberi hummalı bir şekilde Medineyi yani tamamen münferit kabileler sistemine istinat eden bu insan topluluğunu teşkilâtlandırmaya çalışırken görüyoruz. Neticede de Mekke şehir - devletinin karşısına rakip bir şehir - devleti Medine cité - état'sını ikame etmeye muvaffak olmuştur. Bu şehirde meskûn sair din gruplarını da içine alan, onlara kurulmakta olan devlet içinde haklar tanıyan vecibeler yükleyen bir anayasa'yı, yazılı bir hukukî vesikayı diğer din grupları mümessilleriyle de müzakereler neticesi meydana getirmiş ve bunu yazılı bir tarzda tesbit etmişti. Muhtelif müstesrikler tarafından da neşredilen ve hukukî mahiyeti hayli münakaşa edilen bu yasanın yirmi beş ve müteakip maddelerine göre Yahudilerin ve Müslümanların tamamen kendi kendilerine tâbi kalmaları derpiş edilmekte ve ilâve olarak bunların Müslümanlarla birlikte tek bir insan topluluğu, tek bir ümmet teşkil ettiği beyan olunmaktadır. Şahıs unsurunun birliği yanında bu insanlar hukukî yönden nihai mercî Peygamber olmak üzere birbirinden ayrılmakta ve din grupları kendi hukukî sistemlerine tâbi olarak bırakılmaktadırlar,

Bu böyle olunca Müslümanların tâbi oldukları vergi hukuku ve sistemi de diğerlerinden farklı olmaktadır. İşte artık Medine'de gerekli unsurlarıyla devlet haline inkılâp eden Müslüman Camianın tâbi bulunduğu vergi sistemi, ne şekil almış, müeyyide hangi şekle inkılâp etmiş ve teşkilât ne şekilde tanzim edilmmişti? Sadece Müslümanların mükellefi bulunduğu ve Medine'de meydana çıkan, daha doğrusu büsbütün tebellür eden vergi sistemi (z e k â t) sistemidir. Vaktimizin müsaade ettiği nisbette bu sistemi Medinede nâzil olan âyetlerde tamamlayıcı mahiyette Peygamberin tatbikatında kısaca tetkik etmeye çalışacağız.

Bir kerre şunu söylemeliyiz ki zekât vergisi Medine'ye hicretten itibaren derhal devlet vergisi haline inkılâp etmiş, merkezî otorite tarafından hususî memurlar tarafından toplanmıştır diyemeyiz. Peygamber, Medine'de devlet başkanı olarak irad ettiği ilk hutbelelerinde, Mekke'dekinden farklı ve fazla olarak Müslümanları, bundan böyle mallarını «Allah yolu» nda harcamaya dâvet ediyordu. Buna göre Müslümanlar Mekke'de olduğu gibi sadece fakirlere harcamakla bu malları günahattan ve sair haklardan temizlemiş olmaları

aynı zamanda Kur'an'da gösterilen gayelerin tahakkukunda yani içtimaî ve devlete müteallik gayelerin gerçekleşmesi için de yani «fi sebilillâh», bir kısım mallarını sarfedeceklerdi. Yine bu Medine safhasında nazil olmuş muhtelif âyetlerde zekât müessesesi, namaz kılmaya dair emirlerle bir arada ve yanyana zikredilmektedir. Kırktan fazla âyette zekâtın verilmesine dair sarîh emirler bulunmakta ve bunun yirmi yedisinde gayet mânidar bir şekilde namazla beraber zekât yanyana getirilmiş bulunmaktadır. Bu suretle zekât dinin beş rûknünden biri haline gelmiş oluyor, her nerede bulunursa bulunsun zekâtı ödemeyi en belirli bir dinî vecibe, ibadet telâkkî ediyordu. Neticede devlet, ister tahsildar göndersin ve ister göndermesin fert bu vecibeyi kendiliğinden ifa ediyordu. Ferdin devlet masraflarına iştirâki bu yoldandı; yani vergi ödemeyi Allahın emirlerinden olan bir ibadet telâkki etmekteydi. Medine'de ortaya çıkan ikinci inkişaf da bu mahiyette Müslümanların iştirâklarının bizzat Peygamber tarafından toplanmasıdır (K.9/103). Yani Kur'an'ın mükellef olarak gösterdiği Müslümanlar, sarf yerlerine zekâtı bizzat sarfetmeyip doğruca Peygambere getiriyorlardı. İşte bu sıradadır ki zekât yoluyla Müslümanlardan toplanan bu nakit ve emvalin Peygamberin 1) şahsına, 2) ailesine, 3) Benû Muttalip sülâlesine, 4) nihayet sülâlesinin mensup bulunduğu Hâşimî hanedanı mensuplarına sarfedilemeyeceği, onların bundan istifade edemeyeceği kaidesi vaz'edildi. Bununla her türlü sui tefehhümler önleniyor ve devlet mülkünün şahsîliği veya bir sülâleye aitliği nazariyesi ve tatbikatı ortadan kaldırılıyor, bunun yerine tafsilâtına burada girişmeyeceğimiz «beyt-ül-mâl» veya âmme emvali, âmme mülkü anlayışı ikame ediliyordu.

Medinede zekâtın tekâmülünde üçüncü safha artık bunun bütün vecibeleriyle bir devlet vergisi halinde ortaya çıktığıdır. Bu tekâmül elimizdeki tarihî vesikalara göre Hicretin sekizinci yıllarına isabet etmektedir. Sekizinci yıldan evveline dair elimizde kat'î deliller yoksa da zekâtın sekizinci yıldan itibaren devlet vergisi olarak merkezî otorite tarafından vaz'edildiği ve merkezî idare tarafından toplandığı ve müeyyideye bağlandığı hususunda bol miktarda delillere sahibiz. Bu safhada devlet hudutları bahsettiğimiz anayasada gösterilen Medine şehir - devleti hudutlarını çoktan aşmış, hemen hemen Arab Yarımadasını kaplamak istidadındaydı. Yine bu sırada Mekke şehir - devleti fethedilmiş ve yeni İslâm devleti karşısında tamamen bertaraf edilmişti. Artık eskiden olduğu gibi ne mükellefler bizzat zekâtı, bu sarf yerlerine tahsis ediyorlar ve ne

de bizzat Peygambere getiriyorlardı. Bilâkis merkezden tayin edilen ve hususî talimatlarla Yarımada'nın herbir tarafına gönderilen ve «âmil» ismi verilen memurlar vasıtasıyla tahakkuk ve tahsil olunuyor, bu memurlar vasıtasıyla merkeze gönderiliyordu. Bu memurların usulüne ve nisbetine göre tahakkuk ettirdikleri vergiyi mükellefın ödememesi halinde, âyetlerde telkin edilen uhrevî müeyyideden de ayrı olarak dünyevî müefyide tatbik edilmiş, tahsil için devlet cebir kullandığı gibi tediyeyi reddedenler fiilen cezalandırılmışlardır.

En mühim olarak da artık bu tarihî seyir içerisinde zekât vergisine müteallik:

- a) nisbetler,
- b) matrah,
- c) tahsil devreleri,
- d) teşkilât.

gibi vergi hukuku bakımından ehemmiyet arzeden hususlar ayrıca hâdiseler yoluyla tayin ve tesbit ediliyordu.

Zekâtın bu tarihî seyr içinde arzettiği durumu belirttikten sonra bu verginin mahiyeti, zekâttan ne anlaşıldığı, hangi sahalara teşmil edileceği hususunda kısaca malûmat vererek meselenin daha vazih bir şekil almasına çalışacağız:

Medine'ye Hicretten sonra zekâtın Mekke'de ifade ettiği mânâ olan Allahın emri mucibince malî bir fedakârlık, bir iyilik, gönülden kopan bir sadaka anlayışında bir değişiklik olmamış, bu mânâ ve anlayışa ilâve olarak bedihîdir ki devlet vergisi haline intikal edilmeden doğan yeni bazı vasıflar eklenmişti. Şurasını bilhassa belirtmeliyiz ki Medine'de Peygamberin sağlığında zekât vergisi gayet geniş bir anlamdaydı ve ne çeşit ve kaynakları ne olursa olsun «Müslümanlardan devletin tahsil ettiği her nevi vergiler» mânâsına geliyordu. Esasen Kur'anda zekâtın mahiyetine teferrüatlı olarak temas eden bir âyete rastlanmaz. Orada sadece karz, sadaka, zekât ve hak, nafaka isimleri altında fertler bu vergiyi ödemeye teşvik olunuyorlar ve aksi halde hangi uhrevî ve ilâhî müeyyideye maruz kalacakları gösteriliyordu. Ayrıca Kur'anda bizim bugünkü mevzuumuz dışında olan bir konuya da temas ediliyordu ki bu, devletin topladığı sadakaların yani zekâtın nerelere sarfedileceği hususudur (K.9/60). Bu, İslâm'da bütçe konusuna girdiğinden buna dair izahat vermeyeceğiz. İşte bu hale göre zekâtın hangi vergileri içine aldığı, nisbetleri, v.s.

İslâm Hukukunun kaynaklarından birini teşkil eden hâdiseler yoluyla tanzim olunmuştur. Bunlara göre:

1) Birikmiş para ve altın gümüş (iktisabdan itibaren üzerinden bir yıl geçmiş olmak şartıyla % 2 1/2 nisbetinde yılda bir defa olarak tahsil olunur).

2) Ehlî hayvan sürüleri (koyun, keçi, deve, sığır gibidir, nisbeti muhtelif hayvan sürülerinde değişmektedir, senevî olarak alınır ve aynîdir).

3) Ziraî mahsuller (Hasad mevsiminde tahakkuk eder, nisbeti %10 dur ki bu vergiye verilen ad «öşr» dür. Arazinin sulanış tarzına göre bu nisbet «Nısf-ül-öşür» denen %5 nisbetine düşebilir, aynen tahsil edilir).

4) Ticarî mal stokları üzerinden alınan zekât (Nisbeti % 2,5 tur).

5) Madenlerden elde edilen mallardan (nisbet % 10 dur ki bu öşür denen nisbete tekabül eder. Medine'de Peygamber Hicrî 5. yılda madenlerde bu ölçüler dahilinde zekât tahsil etmiştir).

6) Pazarlara getirilen ticarî emtea (gümrük vergisi mahiyetindedir, nisbeti % 2.5 dur).

7) Mecburî içtimaî sigortaya iştirâk hisseleri (bu husus Medine şehir - devleti anayasasında tanzim edilip gösterilmiştir).

Bunlara ilâve olarak çeşitli hâdiselerde muhtelif zekât mevzularından muhtelif nisbetlerde tahsil edilen vergiler de vardır fakat biz en ehemmiyetlilerini zikretmekle iktifa ettik. Bütün bu vergilerde ayrı ayrı nisbet ve nisablar vardır. Belli vergilendirme nisabını aşmadıkça o mevzuda muayyen nisbet tatbik edilip; tahakkuk ve tarh amelîyesine girişilemez. K.2/219 da buna dair işaretler vardır:

«Sana neyi vergi olarak ödeyeceklerini sorarlar, de ki: fazlayı» (arta kalan, bakiye).

İşte Peygamberin Medine'de tekâmül ettirdiği zekât vergisi, tek bir kaynağa istinat eden kısır bir vergi olmayıp, devletin Müslümanlardan olmak kayıt ve şartıyla çeşitli mevzularda, çeşitli ve hattâ değişen nisbetlerde, muayyen nisabın haricinde kalan vergi matrahlarından tahakkuk ettirdiği çifte müeyyide (uhrevî ve dünyevî) altında tahsil edilen, bütün olarak devlet gelirlerinin kısmı azamını teşkil eden bir vergi külliyesinden ibarettir.

B. Gayri Müslimlerden alınan vergiler :

İslâm'da bu zümreden tahsil edilen verginin köklerini zekât vergisinde yaptığımız gibi ilk devirde yani Mekke'de aramak beyhudedir. Ancak şunu söylemeliyiz ki Medine'de vaz'edilen 47 maddelik anayasanın üç ilâ on birinci maddeleri mucibince Gayri Müslimler de içtimâî sigorta mahiyetinde bir teşkilât kuracaklar ve teşekkül edecek olan fona muayyen bir hisseye iştirâk edeceklerdi.

Gayri Müslimlerden tahsil edilen vergilere umumî bir nazar atfedecek olursak, bunların ya fethedilen topraklar üzerinde yapılan ziraat neticesi buralarda ziraatle meşgul olan Gayri Müslimlerden alınan ve arazî ile ilgili lâik bir vergi, «harâç» veyahut da fetholunan memleketlerde yaşayan her nevi meslek ve san'at erbabından İslâm devletinin askerî ve hukukî himayesinde olmaları ve bazı mükellefiyetlerden bertaraf edilmeleri mukabili alınan yarı dinî vergi «cizye» olmak üzere iki grupta toplandığını görürüz. Bu izahatımızdan da anlaşılacağı üzere bu vergilerin fetihlerle, toprak kazançlarıyla ve devlet hudutlarının Medine cité - état'sının «harâm» hudutları haricine çıkmasıyla beraber zuhuru paralel gitmektedir.

1. Cizye Vergisi :

Peygamberin ilk fütûhatı, Medine cité - état'sına komşu bulunan ve bunlara da komşu olan civar kabilelerin kalplerini fethetmek suretiyle kendini gösterir. İlk beş yılda giriştiği harpler tamamen tecavüzü def'etme gayesini matuftur. Hepsi dışardan günlerce yoldan Medine'ye gelen mütecavizin hudutlarda durdurulmasından ibarettir ve Medine civarında cereyan etmiştir. İşte biz kalplere karşı kazanılan fütûhatla civar kabilelerle akdedilen sulh anlaşmalarını kastediyoruz. Bugün gayet bol miktarda olmasa bile, elimizde Peygamberin devlet reisi sıfatıyla akdettiği sulhnamelerin metinleri vardır. İslâm devletinin tekâmül eden haricî ve dahilî politikası ve bunların mahiyeti bakımından 1) Mekke'nin fethinden evvel, 2) Mekke'nin fethinden sonra akdedilen olmak üzere iki grup altında toplanabilecek olan bu sulhnamelerin inceden inceye tetkiki bizi mevzuumuzda hayli aydınlatmaktadır. Şunu derhal söyleyebiliriz ki ilk senelerde akdedilmiş sulhnamelerde «cizye» şartı hiçbir defasında yer almamaktadır. Daha ilerlemiş ve artık Medine cité - état'sının hukukî statüsünü aşmış bir devlet olarak İslâm, Hicrî yedinci yılda Hayber bölgesini ve sekizinci yılda Mekke'yi feth'ile sadece siya-

sî değil ve fakat aynı zamanda askerî kuvvet ve kudretini bütün Arab Yarımadasına ve hattâ harice, komşu İmparatorluklara kabul ettirmiş bulunuyordu. Meselâ Mekke'nin fetih yılı olan Hicrî 9. yıldan evvelki devrede Heraklius'a gönderdiği mektupda İslâma dâvet vardır, fakat Tebük seferinden sonra 9. cu yılda tekrarlanan İslâma dâvet mektubunda olduğu gibi:

« ... Şayet İslâma girmezsen (cizye) öde ... » denmektedir. Mekke'nin fethi hassaten İslâm Devletinde bir çok bakımlardan ânî değişikliklerin ortaya çıktığı bir merhaledir. İşte biz bu merhaleden sonra akdedilmiş birçok muahedelerde cizye vergisini sarîh olarak tesbit edebilmekteyiz. Necrân bölgesi Hıristiyanları, Bahreyn Mecûsîleri ve sair bölgeler kabûleleri ile akdedilen bu sulhnamelerde rastlanan ve müverrihlerin verdikleri sair malûmattan, Peygamberin cizye vergisine müteallik vaz'ettiği esasları çıkarabilmekteyiz. Bunun tafsiline girmeden evvel şunu söyliyelim ki, Kur'anda cizye vergisi âyetler arasında yer almakta, ancak zekâtta da olduğu gibi teferrüata müteallik hususlar meskût bulunmaktadır (K.9/29). İşaret kabilinden de olsa, Kur'anda cizyeye müteallik bir tek âyet ve Peygamberin hadîsleri ve muahedeleri her ikisi birlikte İslâm'da cizye vergisi mevzuatını teşkil eder.

Buna göre cizye:

- a) Gayri Müslimlerden alınır,
- b) Cizye seçimlik bir hakkın istimali neticesi doğar, şifahî veya yazılı bir teklîfle iki şey arzedilir; ya İslâma girmesi veya aksi halde cizye vermesi şıkları teklif olunur,
- c) Cizye mukabilinde Allahın ve Peygamberinin emân veya zimme dedigimiz emniyet ve teminatı, muhafazası altına alınırlar. Yani bunlar İslâm devleti içinde hukukî içtimaî fiilî emniyet içine alınıp hayatları, malları, dinleri, mâbedleri, din adamlarının masuniyeti temin olunmaktadır.
- d) Emân ve zimme teahhüdünü ifa etmekte İslâm devleti âciz kalırsa o senenin cizyesi tahsil olunmaz veya olunmuşsa mükelleflere iade olunur, zimme kalkar,
- e) Cizye borcu muahedede gösterildiği veçhile ya nakdî veya aynı ve bazan da emek olarak ödenir. Bu sonuncuya İslâm devlet memurları seyahatleri esnasında işe ve ibatelerini sağlamak misal olarak gösterilebilir.
- f) Gayri Müslimlerle akdolunacak sulhnamelerde cizye tesbit

edilirken veya harp yoluyla işgal edilmiş bir ülkede cizye vergisi vaz'edilirken mükelleflerin ödeme takatleri göz önünde tutulur,

g) Cizye vergisi azamî miktarı, Peygamber devrindeki bir dinarı veya on dirahmiyi aşmamaktadır,

h) Kadınlar, çocuklar, bir meslek veya san'at icra edemeyecek kadar ihtiyarlamış olanlar cizye ödemekten berîdirler (K.9/29).

i) Mükellefler İslâmî kabul etmekle bu vergiden berî tutulurlar. Haklarda ve vecibelerde Müslümanlarla müsavi addolunurlar,

j) Mükellef İslâm Ordusunda asker olarak vaz'fe görürse o seneki cizye vergisi borcundan affedilir,

k) Gerek Kur'anda cizyeye müteallik âyet ve gerekse hadislerin sahip olduğu elâstikiyet sebebiyle İslâm devleti cizye mükelleflerini bu borçtan berî tutmak veya yeni mükellef grupları tesbit etmek hususunda geniş bir takdir selâhiyetini haizdir,

l) Mükellefin ödemekle mükellef olduğu cizye, daha sonra tek taraflı olarak arttırılmak şeklinde değiştirilemez,

m) Bu vergi mahallî şefler tarafından toplanır ve âmil denen merkezden gönderilmiş vergi memurlarına teslim edilir. Bunlar da tahsil edilen bu vergileri merkeze naklederler,

n) Zimmî denen bu mükellefler:

1. Müslüman olmakla,
2. Dâr-ül-Harb'a kaçmakla,
3. İslâm Devletine karşı savaşmakla,
4. Sulhnameyi ihlâl etmekle,

sahibi buldukları zimme haklarını kaybederler.

o) Bu vergi yılda bir def'a olmak üzere tahsil edilir (Bazan kolaylık sağlamak için iki taksitte tahsil edildiği haller de vardır.)

İşte genel vasıfları bu şekilde tebellür etmiş olan cizye vergisi ve mefhumu da ilerki devirlerde dört halife ve Emevîler devrinde bazı hususlarda az çok farklı olarak devam etmiş ve nihâî tekevvününe ulaşmıştır.

2. Harâc :

Harâc vergisi muayyen arazîden alınan arazî ile ilgili bir vergidir. Biz gördük ki Müslümanlardan alınan arazî ile ilgili vergi «öşür» adı altında zekât mefhumunun içine girmektedir. Buna mukabil Gayrî Müslimlerden de arazî vergisi, zekât vergisi mefhumu haricinde, «harâc» adı altında tahsil edilmektedir ki vergi nisbetlerinde de bir farklılık mevcuttur.

Harâç vergisinin menşei değişik bir isim altında da olsa (cizyet-ül-arz) Peygamberin sağlığı sıralarına kadar çıkmaktadır. Bu vergi daha ziyade Halife Ömer devrinde inkışaf etmiş ve büsbütün tekevvün etmiş olduğu elimizdeki tarihî vesikalardan da sarahaten anlaşılmaktadır. Cizye vergisinde olduğu gibi bu vergi de ancak bir devlet haline inkılâp etmiş bir camia olarak, İslâmın Gayri Müslimlerle tâbi - metbû münasebetine girdiği devir olan Medine safhasında ortaya çıkmış ve İslâm Devletinin fethettiği toprakların artmasıyla da bu vergi belirli şekline bürünmüştür.

Durum her ne kadar münakaşa götürür ise de, Peygamberin Hayber havalisi ve civar bölgeleri vâdiy-ül-Kurâ, Fedek Hicrî yedinci yılda fethedildiği vakit buraların Gayri Müslim ahalisi ile senelik mahsulün % 50 sini İslâm Devleti'ne ödemeleri üzerinde bir yazılı anlaşmaya vardığını biliyoruz. Bu tarihî vak'anın teferrüatına incek olursak bu bölge mahsulünün % 50 sini tahsil etmenin vergi mahiyetinde sayılıp sayılmıyacağı ayrıca münakaşa konusu olabilir. Ancak biz şunu söyleyeceğiz ki bu münasebetin bir kere Gayri Müslimlerle oluşu, tahsilâtın arazî mahsullerine ait bulunuşu (K.59/7-10) a göre bu nevi araziden gelen gelirlerin sarf yerlerinin gösterilişi gibi yönlerden, bunun sonraki senelerde büsbütün ve harâç ismi altında tekâmül etmiş olan verginin ilk tatbikatı, âdetâ temeli sayılması gerektiği kanaatindeyiz. Biz bu kanaatimizde destekleyen delillerden biri, Halife Ömerin Irak arazisi fethedildiği sırada bu toprakları fetheden ordu mensubları arasında taksim edilmeyip, eski sahiplerinin elinde bırakılması ve bu araziden gelecek harâç şeklinde gelirlerin bütün Müslümanların istifadesine arz veya muayyen şekilde tevzi edilmesi şeklindeki içtihadında ileri sürdüğü esbabı mucibedir. Bu da, Peygamberin anlattığımız tarzda Hayber ve civar bölgelerde gösterdiği tatbikattır. Onun bu re'yini Medine'de istişarî meclis ittifakla kabul etmiş ve bu suretle de durum icmâ ile sabit bir hale gelmiştir.

Hicrî yedinci yıla isabet eden Hayber tatbikatı müstesna, elimizde maalesef bu verginin Peygamber zamanında, devrelerini ve nisbetlerini tahsil tarz ve usullerini gösteren teferrüatlı vesikalar mevcut değildir. Ancak Hicrî ilk on yılın son senelerinde kaleme alınmış sulhname veya sair idarî mektuplarda, Peygamberin Gayri Müslimlerden de arazî vergisi aldığını gösteren îma veya sarih ibarelere rastlamaktayız. Meselâ bugün el - Hasâ adı ile anılan Bah-

reyn bölgesine devlet başkanı sıfatıyla, mahallî valî Munzır İbn Sâvâ'ya gönderdiği bu resmî mektupda şöyle demektedir:

«Sana vergi memuru ve elçi olarak Kudâme ve Ebû Hureyre'yi gönderiyorum. Onlara arazî vergisi (Cizyet'ül-arz) olarak senin tahsil etmiş olduğun vergileri teslim et. Selâm olsun.»

Bu vesikanın münderecatı da bizi fikrimizde yani Peygamber devrinde bu verginin temelleri atıldığı hususunda te'yit etmektedir.

Dediğimiz gibi harâç vergisinin geliş ve tekemmülünün daha çok fetihlerin baş döndürücü bir sür'atle ilerlediği «Dört Halife» zamanına ve bilhassa uzun bir müddet hilâfet makamında kalmış olan Ömer devrine isabet etmektedir. Halife Ömer bilhassa Gayri Müslimlerden gelen vergilerin tahakkuk ve tahsili ile ilgili işleri ve keza bu nevi devlet gelirlerinin sarf yerlerini tesbit ve halletmek için meydana getirdiği meşhur «Dîvân» teşkilâtı ile temayüz eder. Bu teşkilâtın işlerini tedvir için, Gayri Müslim mütehasşısalar kullanılmasında da beis görmemiştir.

Peygamberden sonra iki sene halife olarak kısa bir müddet vazife görmüş olan Ebû Bekir mesaisini daha ziyade dahilî ve kısmen de haricî müşküllerin halli cihetine teksif etmiş bulunuyordu. Halife Ömer ise 13 ve 23. Hicrî yıllara isabet eden uzun hilâfet müddeti esnasında devletin gerek hukuken sağlam esaslara bağlanışında ve gerekse askerî muvaffakiyetleri hususunda epey şey yapmaya fırsat bulabilmiştir.

Halife Ömer'in harâç vergisinin bu şekilde kendisi ve Medine istişarî meclis'nin de yardımıyla geliştirip tedvîn etmesinde iki şey müessir olmuştur:

1. Kur'anda doğrudan doğruya arazî vergisi mahiyetinde harâca dair bir verginin tanzim edilmemiş olması,
2. Peygamberin bu husustaki tatbikatındaki büyük boşluk.

Filvaki Kur'anda, Gayri Müslim diyarlar'dan gelen muhtelif gelirlere K.59/6-10 da «fey'» tâbiri altında temas edilmekte ve bunların sarf şekli sarîh olarak gösterilmektedir. Fey' mefhumu içine giren gelirlerin neveleri hayli münakaşalı olmakla beraber biz, Peygamberin tatbikatını nazarı itibara alarak bu mefhuma fetihler dolayısıyla arizî ve tesadüfî olarak elde edilen sair gelirlere başka

vergi olarak Gayri Müslimlerden alınan başta cizye, harâç, gümrük vergilerini de ithal edebilmekteyiz. Son olarak umumî bir müşahede-mi dikkat nazarınıza arz edip sözüme son vermek istiyorum:

Cizye vergisinin müteferri ahkâmı Peygamberin tatbikatından kolaylıkla çıkarılabilirse de, kendisinin harâç vergisine dair tatbikatı pek az ve müphem bir haldedir. Bu hususta, tanzim bakımından büyük bir boşluk vardır. İşte fetihlerin geniş bir sahaya yayılması ve buralarda yaşayan Gayri Müslimlerle girişilen temas, bu arazilerden alınan vergi meselelerinde bazı kararlar almaya halifeyi zorluyordu. Evveleminde sünnet ve hadis şeklindeki hukuk kaynaklarındaki boşluk sebebiyle Halife Ömer, yine hadisin kendine verdiği selâhiyetten hareketle yani 1°. Kur'an, 2°. Hadiste sarîh hükümler bulunmaması sebebiyle, harâç vergisi sahasında geniş içti-hadlarda bulunmuş ve bu vergi ahkâmının tekewvününde bu suretle önemli bir rol oynamıştır.

İkinci olarak bu harâç vergisi mevzuu altında rastlanan boşluğu doldurmak gayesiyle hukuk metodolojisi bakımından hayli enteresan bir içtihadta bulunmuş ve İslâm mevzuatıyla çatışmadığını görünce Sâsânîlerin aynı asırda girişmiş oldukları arazi vergisine dair ıslâhatı ve meydana getirdikleri buna dair mevzuatı bazı tadilât ve ıslâhata da tâbi tutarak bilhassa vergi teşkilâtı sahasında benimsemiş ve İslâm Hukukunda mevcut bazı boşlukların doldurulmasında, şayet İslâm hukuku ile çatışmıyorsa bu yabancı hukuk hareketinden istifade etmiştir. Sâsânîlerin bu vergi mevzuatı Irak arazisinden hassaten Sevâd isimli geniş verimli bölgeden tahsil edilecek arazi vergisini tanzim etmekteydi. Bu suretle bir yabancı mevzuat İslâm müdevvenatı çerçevesine muaddel bir halde de olsa dahil olmuş ve infaz edilebilme kabiliyetini kazanmış oluyordu.

Teknik tâbiriyle «usul'ül-fıkh» a yani İslâm Hukuk Metodolojisi-ne göre, hukukî bir vak'a fiilen ortaya çıkıp bunu hal için gerekli kaideye olan ihtiyaç zaruret haline gelmedikçe sırf nazari olarak hukukçular farazi bir meseleyi farazi esaslara göre halledemezler; kanun vaznı da İslâm'da aynen hareket etmiş ve hukukî vak'alar zuhur ettikçe bunları tanzim edici kaideler vaz'etmiştir. Kur'an ve Hadis yolu Peygamberin vefatıyla kapanınca ihtilâflar, hukukî durumlar selâhiyetlilerin içtihadlarıyla halledilir oldu. Müctehidler işte bu yetkilerini kullanırlarken daima Kur'an ve Hadisde kaide araştırırlar, bulamazlarsa iki kaynakla çatışmayan bütün vasıtalara

baş vururlardı. Bunlar kendi şahsî re'yleri (yani içithad), kıyas, örf ve âdet, yabancı mevzuat, muahedeler gibi gruplarda toplanır.

İşte İslâm hukuku izah edilen bu vasfı dolayısıyla dar kalıplardan kurtulmanın yolunu bulmuş, bu alıcılık ve kaide yaratma vasfı, nihayet bu elâstikiyeti dolayısıyla daha sonraki asırlarda en yüksek mükemmelliğine ulaşmıştır. Pasifikten Atlas Okyanusuna kadar uzayan ülkelerde benimsenmiş ve buralardaki eski mevzuatla sert ihtilâflara düşmeden kısa zamanda onların yerini almasını bilmiştir.